

45. Сініцький А. Й. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900 – 1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; Стомилюк Л.В. Боротьба таємної поліції Російської імперії проти політичних партій (1900 – 1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007.
46. Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906 – 1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2001.
47. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 – 1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000; Назимко С.П. Участь міських верств населення України у національно-визвольному русі (1905 – 1907 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994.
48. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993.
49. Мельник Л.Г. Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVIII – початок XX ст.): Конспект лекцій. – К., 1992; Колесник В. Ф., Надтока О. М. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2002; Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Навчальний посібник. – К., 1997; Щербак Н.О. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ): Автореф.дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995; її ж: Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2005; Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К., 1999.
50. Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. – Чернівці, 2000.
51. Кобченко К. «Жіночий університет святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. – К., 2007.
52. КІП: Нарис історії / гол. ред. М.З. Згуровський. – К., 1995; КІП: Перше десятиріччя: Історичний огляд / авт.-упоряд М.З. Згуровський. – К., 2007; З іменем Святого Володимира: У 2 книгах. – К., 1994.

Світлана Федоренко
(м. Кременчук)

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД)

Проаналізовано особливості реформування духовної освіти у Російській імперії в XIX ст. (дореформений період).

Проаналізовані особливості реформування духовного образования в Российской империи в XIX в. (дореформенный период).

Упродовж тривалого періоду дослідниками була проведена масштабна робота з вивчення діяльності духовенства в галузі духовної освіти. В останнє десятиліття автори наукових розробок відійшли від усталених раніше стереотипів та прагнули до максимальної об'єктивності у розкритті питань, які стосувалися РПЦ та ролі духовенства в культурно-освітніх процесах, застосовували нові підходи до вивчення історії православної духовної освіти й окремих духовних навчальних закладів, висвітлення діяльності кращих представників церковної школи і науки XIX – початку XX ст. Серед них можна назвати роботи як узагальнюючого характеру А.С. Полонського, С.В. Римського та інші [1], так і спеціальні розвідки

К.В. Шумського, С.І. Мешкової, Г.В. Степаненко, в яких розглядалася діяльність духовенства в царині духовної освіти [2]. Проте питання щодо політики уряду Російської імперії та Святійшого Синоду в першій половині XIX ст. й на сьогодні залишається недостатньо вивченим та потребує подальшого дослідження. Зважаючи на це, автор ставить за мету розкрити еволюцію православної релігійної освіти з початку до 1867 р.

Система релігійної (духовної) освіти у Російській імперії зазнавала змін упродовж усього XIX ст. та відобразилася у реформах 1808 – 1814 рр., 1840 р., 1851 р., 1867 – 1869 рр. і, нарешті, 1884 р. Кожна з реформ проголошувала головною метою удосконалення духовної освіти. Проте корінним переломом для неї можна вважати реформу 1867 – 1869 рр. Саме її впровадження дозволяє виділити два періоди в діяльності духовних навчальних закладів: дореформений та пореформений.

Дореформений період характерний глибокою кризою духовної освіти, зумовленою пануванням у державі жорстокої реакції, підсиленням воєнно-бюрократичного абсолютизму. Ініціатива у здійсненні усіх реформ належала вищому світському керівництву. Уряд, зосередивши у своїх руках владу над духовною сферою життя суспільства, залишив за собою право організувати та скеровувати її діяльність відповідно до державної доктрини, що панувала у той чи інший момент.

Серед навчальних закладів Російської імперії початку XIX ст. духовні вважалися кращими. Переважна більшість провідних науковців, громадських та державних діячів були вихованцями саме цих закладів. Спостерігався тісний взаємозв'язок між духовними та світськими навчальними закладами: у російських університетах більшість студентів були випускниками семінарій. Наприклад, на 1801 р. з 400 випускників Санкт-Петербурзької педагогічної учительської семінарії (пізніше – Петербурзький університет) понад 300 – колишні вихованці духовних семінарій. Особлива увага приділялась урядом забезпеченню вищих медичних навчальних закладів грамотними абітурієнтами. Відповідно до імператорського указу від 17 липня 1802 р., в усіх семінаріях ввели обов'язкове вивчення медицини [3], а урядовими постановами 1797 та 1803 рр. зобов'язали ці заклади щороку направляти до Петербурзької медичної академії не менше 50 студентів. Так, із 762 лікарів, що закінчили цей вищий навчальний заклад у 1808 – 1822 рр., понад 700 – випускники семінарій [4].

Правління Олександра I позначено корінною реформою системи духовної освіти 1808 – 1814 рр., яка набула власне богословське спрямування. Як зазначав П. Знаменський, нового імператора з перших років правління турбувала думка про покращення форми і змісту духовних училищ [5]. За його наказом 9 листопада 1807 р. для створення проекту реформи духовних училищ організували особливий Комітет, до складу якого ввійшли провідні церковні та світські діячі. Визначна роль у розробці нового документу належала М. Сперанському, який пройшов увесь шлях духовної освіти [6]. Результатом роботи Комітету стала доповідь «Про удосконалення духовних училищ; про складання правил для заснування цих училищ та створення капіталу на утримання духовенства», в якій викладались загальні положення реформи духовної освіти [7]. У кожній єпархії планувалося відкрити по 10 повітових та до 30 парафіяльних духовних училищ. Проте, як показав час, цей проект не був втілений у життя у повному обсязі (у 1838 р. в Російській імперії діяло 159 нижчих духовних училищ [8], а в 1891 р. – 185 [9]).

26 червня 1808 р. затвердили «Положення про духовні училища, семінарії, академії», а також створили постійну Комісію духовних училищ, яка функціонально замінила скасований Комітет [10]. До її складу входили вищі духовні сановники, обер-прокурор та держсекретар, які раніше були членами Комітету. Комісія стала першою центральною інституцією, що надала духовній освіті загальноцерковного характеру. З її появою духовні навчальні заклади було поділено на 4 ступені:

- 1) парафіяльні духовні училища (надавали початкову освіту та елементарні знання з богослов'я);
- 2) повітові духовні училища (надавали неповну середню освіту з певним богословським нахилом; готували вихованців до вступу в семінарії);
- 3) семінарії (формально давали середню богословську освіту, але за рівнем гуманітарної та богословської підготовки скоріш були неповними вищими навчальними закладами; слугували для підготовки священиків, а також вихованців до вступу в академії);
- 4) академії (призначалися для отримання вищої духовної освіти).

В основу цієї системи було покладено територіальний принцип. Мережа духовних навчальних закладів ділилася на духовно-навчальні округи (створені за наказом Св. Синоду «Про порядок навчання в духовних академіях та семінаріях» ще 31 жовтня 1798 р.) [11] на чолі з Санкт-Петербурзькою, Московською, Київською, Казанською академіями. Академія стала навчально-освітнім центром богослов'я нового типу, відіграла роль навчального закладу, вченої корпорації, адміністративного центру, оскільки управляла семінаріями, які, в свою чергу, завідували духовними училищами [12]. Безпосередньо академіями керувала Комісія, яка одночасно регулювала роботу усієї мережі духовних навчальних закладів. За переліком своїх прав та обов'язків Комісія набула статусу своєрідного міністерства духовної освіти.

У червні 1814 р. вона розпочала розробку нових положень про духовні школи [13], результатом чого став «Статут духовних академії, семінарії, училищ». Цей документ позбавив духовні навчальні заклади будь-яких «ініціатив» та нововведень з боку місцевого керівництва. Духовна освіта набула класичних рис. Домінуюче місце в духовно-шкільному курсі відводилось класичним мовам. Поступово з навчальних програм та планів почала витіснятися латинська мова, натомість більше годин виділялося на опанування церковнослов'янської та грецької. До навчального курсу включили російську мову, якою згодом, замість латинської, почали викладати усі дисципліни [14].

Таким чином, у 1808 – 1814 рр. духовно-шкільна мережа в Росії вперше зазнала чіткої структуризації, що визначалася за територіальним принципом і набула вигляду ієрархічної чотирьохрівневої системи (нижчі навчальні заклади підпорядковувалися вищим). Завершенням реформ системи духовної освіти за правління Олександра I можна вважати утворення 24 жовтня 1817 р. спільного Міністерства духовних справ і народної освіти [15]. Цього року відбувся поділ семінарій та училищ на розряди: духовні семінарії – на три розряди, а духовні училища – на чотири. Належність цих закладів до певних розрядів зумовлювала розмір їх державного фінансування: в семінаріях та училищах I розряду викладачі мали найвищі оклади [16]. Першо- і другорозрядних семінарій в українських епархіях не існувало. З 1818 р. духовні навчальні заклади позбавлялися казенної допомоги.

З кінця 1830-х рр., за правління імператора Миколи I, почалася так звана «протасівська епоха», за якої відбулося нове часткове реформування духовних училищ. Ініціатива реформ у сфері духовної освіти належала обер-прокурору Св. Синоду М.О. Протасову. У 1835 р. він очолював Міністерство народної освіти, потім виконував обов'язки обер-прокурора Св. Синоду. На цій посаді йому вдалося утриматися близько 20-ти років, до самої смерті [17].

М.О. Протасов ідеально підходив на роль провідника царської політики у встановленні повної та остаточної залежності Православної церкви від держави. Саме йому належить завершення довготривалого процесу формування державної організації церковного управління як одного з багатьох російських відомств – Відомства православного віросповідання з одноосібною владою обер-прокурора [18]. Фактично він отримав статус міністра духовного відомства та необмежене право втручатися в будь-які церковні питання, що спричинило

перетворення Св. Синоду в інституцію, подібну до міністерства, ставши у руках обер-прокурора тільки виконавчим органом. Довготривалий процес перетворення Св. Синоду на повністю підлеглий уряду департамент, розпочатий ще при Петрі I, завершився при Миколі I.

Бачення М.О. Протасовим оновленої системи духовної освіти беззаперечно співпадало з поглядами імператора, який категорично відхиляв принципи загальної освіти та стверджував, що «изобилие» так званих «отвлеченных» наук у церковній школі перешкоджало отриманню прямих пастирських навичок – знання церковного статуту, нотного співу та вміння говорити з народом [19]. Обер-прокурор вважав, що знання з філософії, тригонометрії, вищої математики є зайвими для сільського священника. У духовних училищах та семінаріях для вихованців головне – засвоєння релігійних дисциплін та сільського господарства [20], а «високі науки нехай залишаться в академіях» [21]. Духовні навчальні заклади розглядалися обома можновладцями як засіб для підготовки народних священників, близьких по духу нижчим верствам населення, здатних примирити їх з усталеним в країні порядком, припиняючи інакомислення і соціальний протест. З цією метою держава взяла курс на спрощення духовної освіти.

Відсутність злагоди між обер-прокурором та Комісією духовних училищ (переважна більшість її членів не погоджувалася з прагненням обер-прокурора надати духовній освіті більш утилітарного характеру) врешті-решт спричинила її скасування 1 березня 1839 р. Відтоді М.О. Протасов відчув себе повновладним господарем. Функції Комісії розподілили між Св. Синодом, що вирішував головні питання, та двома управліннями – Духовно-навчальним та Господарським (вирішували другорядні питання). Фактично сфера діяльності Духовно-навчального управління була набагато ширшою: воно, крім своїх безпосередніх завдань, дублювало функції, покладені на Св. Синод. Єпархіальні архієреї зазнали подвійного підпорядкування: крім Синоду, вони звітували ще й Духовно-навчальному управлінню. Між Синодом, академією та семінарією з'явився посередник у вигляді бюрократичної установи, яка повністю перебувала під впливом обер-прокурора.

У 1840 р. Св. Синод затвердив нові «Положення про духовні семінарії», згідно яких семінарський курс був поділений на 3 відділення: нижче, середнє, вище. Відповідно до «Положень» навчальний курс збільшувався за рахунок введення нових богословських та прикладних дисциплін і скорочення обсягу викладання практично усіх світських наук. Зокрема, запроваджувалися 7 нових предметів. Якщо за статутом 1814 р. семінарський курс охоплював 17 предметів [22], то у 1840 р. кількість обов'язкових дисциплін значно зросла і досягла 26: 15 богословських, 8 світських та 3 так званих «протасівських» дисципліни утилітарного характеру – медицина, сільське господарство та природнича історія [23]. Викладання дисциплін здійснювалося російською мовою (замість латинської). Отже, політика уряду спрямовувалася на те, щоб семінарський курс набув переважно практичного та утилітарного характеру шляхом реорганізації середньої ланки системи духовної освіти, а це негативно позначилося на діяльності семінарій.

Після здійснення реформи духовних академій і семінарій М.О. Протасов у 1851 р. почав коригувати діяльність нижчої ланки церковної школи. Основу реформи духовних училищ складала ідея максимального пристосування училищного курсу до практичних потреб нижчого православного кліру. Указом Св. Синоду від 1851 р. повітові та парафіяльні духовні училища об'єднали в один навчальний заклад – повітові духовні училища з 6-річним курсом навчання [24]. На зразок семінарій, навчальний курс поділили на 3 відділення: нижче – граматики, середнє – риторика, вище – синтактика. Нижче відділення складалося з колишніх класів парафіяльного училища, а середнє і вище – повітового. Для невстигаючих учнів передбачався причетницький клас. До навчальних програм ввели ще 2 нових предмета – пояснення євангелій і апостолів та

російську історію; змінилася кількість навчальних годин та відбувся їх перерозподіл [25]. Відтепер збільшилась і кількість викладачів (їх стало 6, у тому числі 1 для причетницького класу), які відповідали певному номеру: викладач латинської мови значився під № 1, грецької мови – № 2, арифметики – № 3, російської мови – № 4, учитель нижчого відділення – № 5 [26].

З 1851 р. православна духовна освіта стала трирівневою, де функції початкової школи виконували духовні училища, середньої – семінарії, а духовні академії, як і раніше, призначалися для отримання вищої богословської освіти. Оцінюючи значення реформ 1840 та 1851 рр. професор Санкт-Петербурзької академії Б.В. Тітлінов наголошував, що основна мета їх введення зводилась до максимального пристосування духовної освіти до потреб сільського побуту, виховання нового покоління пастирів, близьких та зрозумілих народові, наставників селян у їх житейських справах [27].

У результаті протасівської реформи, за твердженням сучасної дослідниці С.І. Мешкової, духовній освіті штучно нав'язали богословсько-утилітарний характер [28], що призвело до загального погіршення становища духовних навчальних закладів. Скорочення кількості світських дисциплін і формальний підхід до їх викладання, затвердження механічного способу навчання, крайній непрофесіоналізм педагогічних кадрів, практично повна відсутність навчальної літератури спричинили деградацію всього навчально-виховного процесу в церковній школі і зниження не тільки загальноосвітньої, але й професійної підготовки священнослужителів. Єдиним позитивним результатом семінарської реформи можна вважати скасування викладання предметів латинською мовою, що дозволило зробити більш зрозумілим і доступним матеріал для засвоєння. Проте основна мета запровадження реформи – пристосування семінарської освіти до безпосередніх потреб парафіяльного священика та власне парафії – не була досягнута.

Після смерті обер-прокурора М.О. Протасова у духовно-освітній політиці почалося поступове згортання його нововведень. Так, у семінаріях стали приділяти менше уваги вивченню медицини, внаслідок чого скоротилася кількість годин, відведених на викладання цього предмету. Згідно імператорського указу 1858 р. зменшувався обсяг годин на викладання природничих наук: до навчальних програм включили лише ознайомлення із загальними поняттями з предмету [29]. Десятиліття, що передувало корінній реформі духовної освіти 1867 – 1869 рр., не відзначалося активністю реформаторських процесів, що спричинило кризу в галузі православної духовної освіти. Наступники обер-прокурора М.О. Протасова О.І. Карасевський (1855 – 1866), О.П. Толстой (1856 – 1862), О.П. Ахматов (1862 – 1865), які очолювали Св. Синод за правління Олександра II, позначеного лібералізацією внутрішньої політики та початком реформаторських процесів, практично ніяких змін у систему духовної освіти не внесли [30]. В останні роки дореформеного періоду діяльності духовних навчальних закладів з особливою силою проявився регресивний характер основних принципів православної духовної освіти, невміння церковних ієрархів відчутти дух змін у країні й використати його в інтересах перебудови навчально-виховного процесу.

Отже, духовна освіта в Російській імперії в дореформений період являла собою основну соціальну базу вченості та освіти (слухачі та професура університетів), адже державна мережа навчальних закладів розвивалася дуже повільно. Головну мету реформи 1808 – 1814 рр. – відокремлення вищої богословської освіти від середньої та нижчої – досягли створенням структурованої системи духовної освіти. Яскравою фігурою цього періоду став обер-прокурор М.О. Протасов, який провів суперечливі реформи в галузі богословської освіти. На фоні загальних буржуазно-демократичних реформ 60 – 70-х рр. XIX ст. консерватизм РПЦ та схоластичність духовної освіти опинились у різкому протиріччі з тими процесами модернізації, що відбувалися в Росії.

Тому головним завданням російського уряду на другому пореформеному етапі стало відродження авторитету РПЦ та духовенства за допомогою створення універсальної системи духовної освіти, покращення якості професійної підготовки священнослужителів.

1. Полонский А. Православная церковь в истории России: синодальный период // Преподавание истории в школе. – 1996. – № 1. – С. 8 – 25; Римский С.В. Церковная реформа 60 – 70-х годов XIX века // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 166 – 175.
2. Мешковая С. І. Світський компонент православної духовної освіти в Російській імперії (1857 – 1884): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Харків, 2004. – 19 с.; Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук. – К., 2002. – 225 с.; Шумський К.В. Духовно-навчальні заклади Таврійської єпархії (1859 – 1920 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Сімферополь, 2004. – 180 с.
3. Милуков П. Очерк по истории Русской культуры. – Ч. II: Церковь и школа (вера, творчество, образование). – СПб., 1905. – С. 7; Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. XXVII. Отделение первое. – СПб., 1830. – № 20334. – С. 194.
4. Полное собрание законов Российской империи. – № 20346. – С. 204 – 205; Поспеловский В.Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР: Учебное пособие. – М., 1996. – С. 161.
5. Знаменский П. Основные начала духовно-училищной реформы в царствование императора Александра I. – Казань, 1878. – С. 12.
6. Белявский Ф. О реформе духовной школы. Краткий очерк прошлого средней духовной школы. – СПб., 1907. – Ч. I. – С. 37; Знаменский П. Указ. соч. – С. 12 – 13.
7. Христианство: энциклопедический словарь в 3-х томах / Ред. Аверинцев С.С. – М., 1993. – Т. 1. – С. 506.
8. Никольский Н.М. История русской церкви. – М., 1985. – С. 230 – 231.
9. Энциклопедический словарь изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – СПб., 1893. – Т. 21. – С. 269.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. XXX. Отделение первое. – СПб., 1808. – № 23122. – С. 368 – 395.
11. Там же. – Т. XXV. – 1798. – ст. 18726.
12. Там же. – Т. XXX. Отделение первое. – СПб., 1808. – № 23122; Энциклопедический словарь изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – СПб., 1893. – Т. 21. – С. 268 – 269.
13. Чистович И.А. Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине текущего столетия. Комиссия духовных училищ. – СПб., 1894. – III с. – С. 132 – 133.
14. Поспеловский В.Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. – С. 162 – 163.
15. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. – Т. I: Царствование императора Александра I (1802 – 1825 г.). – СПб., 1864. – С. 971 – 1011.
16. Доклад Комитета о усовершенствовании Духовных училищ и Начертание правил о образовании сих училищ и содержании духовенства при церквях служащего с приложением именных Высочайших Указов по сему предмету следовавших. – СПб., 1808 – 1809. – С. 30 – 34.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДАУ в м. Києві). – Ф. 711. – Оп. 2. – Спр. 2597. – Арк. 1 – 2 зв.

18. Поспеловский В.Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. – С. 166.
19. Знаменский П. Основные начала духовно-училищной реформы в царствование императора Александра I. – Казань, 1878. – С. 37.
20. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 872. – Спр. 98. – Арк. 1 – 1 зв.
21. Белявский Ф. О реформе духовной школы. Краткий очерк прошлого средней духовной школы. – С. 58 – 59.
22. Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX в. К столетию духовно-учебной реформы 1808-го года. – Вильна, 1908. – Вып. I. – С. 49 – 50.
23. Там же. – С. 16 – 21.
24. Там же. – С. 38.
25. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 711. – Оп. 2. – Спр. 4583. – Арк. 1 – 1 зв.; Материалы для истории Православной Церкви в царствование Императора Николая I. – СПб., 1902. – 468 с.
26. Историческая записка о Полтавском духовном училище за последнее 25-летие его существования (1876 – 1901 гг.) // ПЕВ. – Ч. Оф. – 1902. – № 5. – С. 228.
27. Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX в. (Протасовская эпоха и реформы 60-х годов). – С. 4 – 5.
28. Мешковая С.І. Світський компонент православної духовної освіти в Російській імперії (1857 – 1884): Автореф. дис... канд. іст. наук. – С. 7.
29. Белявский Ф. О реформе духовной школы. Краткий очерк прошлого средней духовной школы. – С. 74.
30. Материалы для истории Православной Церкви в царствование Императора Николая I. – СПб., 1902. – С. 227.

Іван Ярмошик
(м. Житомир)

ПОНЯТТЯ УКРАЇНИ ТА ВОЛИНИ У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX ст.

Аналізуються процеси наукового вивчення історії Волині польськими істориками наприкінці XVIII – XIX ст. Зокрема увага приділена трактуванню польськими авторами понять «Україна» та «Волинь» в географічному та етнографічному відношенні.

Анализируются процессы научного изучения истории Вольни польскими историками конца XVIII – XIX ст. В частности уделено внимание трактовке польскими историками понятий «Украина» и «Вольнь» в географическом и этнографическом отношении.

Історіографія Речі Посполитої у своєму науковому доробку має значну кількість наукових досліджень на українську тематику, що зумовлено тісним переплетінням історичної долі Польщі та українських земель впродовж середньовіччя та ранньомодерного часу. У працях польських авторів відображені різноманітні сторінки історії України та її регіонів, зокрема у них віддзеркалена їх візія соціально-економічних, військово-політичних, культурно-освітніх процесів, які відбувалися на українських теренах.